

Ірина ЦАРЬОВА,
orcid.org/0000-0002-1939-7912
кандидат філологічних наук,
докторант кафедри української мови
Запорізького національного університету
(Запоріжжя, Україна) tsarevasgd@ukr.net

ДЕРИВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ ПАРАДИГМАТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ЮРИДИЧНОГО ТЕКСТУ

Сучасний етап розвитку юридичної лінгвістики характеризується посиленою увагою до проблем семантики. Не є винятком і юридична дериватологія, яка на сьогодні має значний досвід опрацювання ряду проблем, пов'язаних із словотвірною семантикою.

Актуальним у створенні лексико-дериваційної концепції сучасного українського юридичного тексту є дослідження проблеми зв'язків лексико-семантичних варіантів і формально-семантичних зв'язків вихідного слова з усіма похідними в словотвірному гнізді. Лексична деривація в юридичній лінгвістиці органічно входить у загальнономовне різномірне поле дериваційності, різні форми якої в мовленні утворюють єдиний неперервний дериваційно-мотиваційний процес.

Мета статті полягає у вивченні дериваційного аспекту парадигматичних зв'язків сучасного українського юридичного тексту. Для розкриття сутності явища парадигматики та характеристики лексико-дериваційних зв'язків використовувався описовий метод і семний аналіз.

Доведено, що функціональні відмінності форм деривації корелюють з протиставленнями на рівні логічного, системного та семантичного аналізу. Парадигматичні зв'язки між лексичними одиницями в межах дериваційного гнізда слів можуть носити не тільки відбитий характер, а й бути наслідком власне дериваційних процесів юридичного тексту.

Дериваційна функція вводить лексичну деривацію в синхронний безперервний дериваційно-мотиваційний процес, сутність якого визначається постійною потребою у здійсненні актів мовленнєвої деривації / мотивації різних, у тому числі і лексичних, одиниць. Парадигматична значущість спрямована на дискретизацію (диференціацію) лексичних одиниць і є внутрішньосистемним механізмом деривації.

Ключові слова: деривація, лексична деривація, мотивація, парадигматичні зв'язки, юридичний текст.

Iryna TSAREVA,
orcid.org/0000-0002-1939-7912
Candidate of Philological Sciences,
Doctoral student at the Department of Ukrainian
Zaporizhzhya National University
(Zaporizhzhya, Ukraine) tsarevasgd@ukr.net

DERIVATIONAL ASPECT OF A LAW TEXT PARADIGMATIC LINKS

In connection with the interpretation of rules of law, a relatively new direction in the legal method is the issue of linguistic interpretation of laws. Law derivatology, which today has considerable experience in addressing a number of problems related to word-forming semantics, is no exception.

The current study aims at investigating this level of language by illustrating what lexical relations are and how they are manifested in language. In addition, the paper surveys the most important and the most basic kinds of lexical relations. It is important to study the lexical derivative concept of the modern Ukrainian law text to investigate the problem of linking the lexical-semantic variants and formal-semantic relations of the original word with all derivation the word-forming nest. Lexical derivation in law linguistics organically enters into a multilingual multilevel field of derivation, the various forms of which in speech form a single continuous derivative-motivational process.

The purpose of the article is to study the derivational aspect of contemporary Ukrainian law text paradigmatic connections. A descriptive method and family analysis used to reveal the essence of the paradigm phenomenon and the characteristics of lexical derivative relations. Functional differences of correlate with oppositions at the level of logical, systemic and semantic analysis.

The paradigmatic connections between lexical units within the word derivation can not only be reflected, but also be a consequence of the derivation processes of the legal text.

The derivative function introduces a lexical derivation into a synchronous continuous derivative-motivational process, the essence of which is determined by the constant need to perform acts of speech derivation / motivation of different, including lexical, units. Paradigmatic significance directed to the differentiation and is an intra-systemic device derivation of lexical units.

Key words: derivation, lexical derivation, motivation, paradigmatic relations, law text.

Постановка проблеми. Розвиток сучасного українського права та держави в умовах, коли поняття децентралізації та деконцентрації державної влади вийшли на рівень актуальних політико-правових дискусій, формує нові виклики для юридичної лінгвістики. Відходить у минуле теза про те, що юридичний простір постає як одноманітна протяжність, у якій правові норми та інститути діють однаково будь-де та щодо будь-яких суб'єктів.

Когнітивно-дериваційна і соціальна сутність сучасного юридичного простору виражається в можливості юридичної лексики формувати понятійно-змістовні блоки, компоненти яких класифікуються за визначеними моделями. Когнітивну інформацію несуть у першу чергу юридичні терміни, але тільки частина відома носію мови, адже їх уживання виходить далеко за межі юридичного тексту. У юридичній терміносистемі існує особливий розподіл структурно-понятійних, дериваційних, лексичних одиниць, функціональних параметрів, яким притаманні ознаки та закономірності, важливі для юридичної сфери, у якій вони функціонують. Розуміння юридичного тексту – це нескінченний процес переінтерпретації. Сучасна законодавча база потребує розробки та удосконалення на мовному рівні. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що в сучасній юридичній лінгвістиці існує прогалина, яка полягає у відсутності правового осмислення більшості лінгвотеоретичних принципів, які могли бути покладені в основу законодавчих актів, лінгвістичної експертизи, судових рішень.

Аналіз досліджень. Принцип деривації в лінгвістичній теорії пізнання перестає бути частковим принципом мови і покладений в основу цілого ряду граматик, які не втратили свого наукового значення і досі. Науковці намагаються досягнути глибинні основи деривації: семантичної (С. Я. Єрмоленко, О. А. Стишов), лексичної (О. В. Деменчук), морфологічної (Н. В. Григорук, М. В. Жуйкова), словотвірної (П. І. Білоусенко, Н. Ф. Зайченко) і синтаксичної (К. Г. Городенська).

Потенціал дериваційного розвитку того чи іншого слова може реалізуватися різними способами. Як «матеріал» розвитку розглядаються насамперед епідигматичні зв'язки (зв'язки зумовленості одного лексичного значення іншим), що з'являються в результаті семантичної і словотвірної деривації слова. Дослідники (О. О. Тараненко, Ю. Д. Апресян, І. А. Самойлова, О. Д. Огуй, Л. А. Кудрявцева) допускають з погляду деривації можливість розгляду не тільки традиційно виділених зв'язків, а й зв'язків, які зазвичай відносять

до лексичної парадигматики. Проте у вітчизняній та зарубіжній юридичній лінгвістиці не порушувалося питання побудови цілісної дериваційної концепції парадигматичних зв'язків сучасного юридичного тексту як сучасного лінгвоправового феномену.

Мета статті полягає у вивченні дериваційного аспекту парадигматичних зв'язків слів у сучасному українському юридичному тексті.

Виклад основного матеріалу. На загальне співвідношення системи і деривації можна поглянути з різного погляду, оскільки відмінність між системою і деривацією базується на: 1) логічній операції перетину і призводить до опозиції лексичних одиниць у системі мови; 2) логічній операції включення, що призводить до ототожнення при деривації.

Включення можна розглядати як окремий приклад перетину, коли перетином є одна з множин. Тому можна стверджувати, що деривація – це специфічна частина загальної системності мови. Розуміння системної цілісності деривації залежить, перш за все, не тільки й не стільки від виявлення її чіткої структурної організації, скільки від функцій, які вона виконує (Гармаш, 2006: 217). Отже, виявлення функцій та співвідношень між складовими механізмами є найважливішим кроком до теоретизування та виявлення тенденцій, що діють в дериваційній системі юридичного тексту. Однак ніщо не заважає поглянути на ці зв'язки з іншого, дериваційного, погляду, і в перетині бачити вже окреме питання включення (не випадково математики говорять про повне і неповне включення множин). Тоді навпаки, деривація ніби поглинає систему. Отже, система юридичної мови як «система опозицій і деривація як виробництво одиниць мови доповнює і є не стільки різними об'єктами, скільки різними аспектами одного і того ж явища» (Мурзін, 1998: 241).

Сфера дериваційних зв'язків у лексичній системі юридичної мови значно розширюється завдяки включенням у неї зв'язків, які традиційно розглядаються в межах лексичної парадигматики. Об'єктом системної дериваційної лексикології є не тільки зв'язок лексико-семантичних варіантів слова і формально-семантичних зв'язків вихідного слова з усіма похідними словами в гнізді, а й лексичні зв'язки всіх похідних слів, тобто всі типи парадигматичних і синтагматичних зв'язків спільнокореневих слів, що утворюють дериваційне гніздо.

У дериваційному аспекті можливий розгляд також парадигматичних зв'язків різнокореневих похідних. При цьому в центрі дослідницьких

інтересів знаходяться перш за все зв'язки синонімії, серед різновидів якої особливо виділяються гіпонімія (рід – вид) і несумісність (вид – вид). Коли вступає в системні зв'язки слово, то воно отримує імпульс для свого семантичного розвитку від інших слів. Тим самим не тільки епідигматичні, а й парадигматичні зв'язки слів можуть і повинні розглядатися в аспекті семантико-дериваційного розвитку слова, що розуміється як поява у слова нових значень на основі наявних у процесі функціонування слова в лексичній системі мови.

У статті об'єктом розгляду в заданому аспекті є такі різновиди парадигматичних зв'язків спільнокореневих слів, як синонімія та омонімія. Ці види зв'язків розглядаються нами з суміжними явищами на лінії семантичної тотожності і відмінності. З цієї причини в орбіту дослідницьких інтересів потрапляють інші різновиди суміжних зв'язків однокореневих слів – варіанти і пароніми.

Парадигматичні зв'язки однокореневих слів розглядаються, з одного боку, як результат деривації, з іншого – як її мета. Основою для виникнення парадигматичних кореляцій між похідними одиницями в рамках дериваційного гнізда є епідигматичні (внутрішньослівні семантичні і словотвірні) зв'язки слів. Базовими, визначальними для всіх інших видів зв'язків, у тому числі і зв'язків словотвірної деривації, є зв'язки семантичної деривації, представлені опозицією полісемії / омонімії.

Як уже зазначалося, примат семантичної деривації над словотвірною призводить до розбиття дериваційного гнізда на ряд мікрогнізд (дериваційних слів), які формуються навколо окремих ЛСВ слова. При формуванні мікрогнізд виявляються дві протилежно спрямовані тенденції – до їх лексикалізації і граматикизації. Наслідком боротьби цих різноспрямованих сил є складні взаємодія дивергентних і конвергентних процесів у рамках гнізда, під впливом яких формується склад епідигматів, що утворюються з урахуванням вихідних специфікованих значень. У результаті цих зв'язків складається певна система лексичних опозитивних зв'язків між членами дериваційних слів і гнізд.

Діалектика зв'язків слів у дериваційному гнізді розглядається як протилежність спрямованих тенденцій лексичної і словотвірної системності слів. Аналізу піддаються спільнокореневі слова, що знаходяться у зв'язках синонімії і омонімії. Як джерела мовного матеріалу використовуємо словники, тексти нормативно-правових актів.

Семантичні та словотвірні деривати можуть вступати між собою:

у зв'язки **омонімії** (угода може бути відповідником поняття порозуміння і трансакція; договір –

документ та договір про щось між кимось, термін визначається в системі українських правовідносин і як час виконання певної правової чи договірної дії, і як період позбавлення волі внаслідок скоєння злочину);

у зв'язки **паронімії** (*девiза* (фін. вексель, чек і таке інше, виписаний в іноземній валюті для оплати його за кордоном) – *девiз* (стисле формулювання провідної ідеї, програми дій): *використання девiз у міжнародних розрахунках, належати до девiзiв, девiзна полiтика; девiз життя, придумати девiз; концесiя* (ек., юр. договір, на підставі якого держава на певних умовах і на певний строк передає фізичним чи юридичним особам, у тому числі іноземним, право експлуатації лісів, надр, будівель тощо) – *концесiя* (система поглядів на певні явища, спосіб тлумачення дій, розуміння теорії): *суб'єкт, що отримав концесiю; укласти концесiю на певний строк; концесiйна угода; концесiйне iнвестування; концесiйний договiр; концесiя профiльного навчання в старшiй загальноосвiтнiй школi; фiлософська концесiя; комiтет* (ек. особа в договорі комісії, що доручає іншій особі здійснити за винагороду одну або кілька операцій з товаром, акціями, іноземною валютою) – *комiтет* (колегіальний орган управління, що керує будь-якою сферою державної, господарської, суспільної діяльності): *комiтет не повинен вводити в податкову базу суму, що надiйшла на рахунок; комiтет статистики; комiтет захисту прав споживачiв; комiтет виборцiв України; контр-олiнг* (ек., фін. облік і контроль на фірмі, підприємстві; профільний підрозділ фірми) – *контр-олiнг* (дії, пов'язані з перевіркою знань та виконання завдань): *контр-олiнг збутової полiтики в системi управління підприємництвом; застосовувати експериментальну методикy з використанням тестового контролю знань у навчальному процесi*), у зв'язках варіативності і синонімії (*правовий – правничий – правний – юридичний*) (ПУЕ, 2003).

Оскільки опозиції словотвірних омонімів і паронімів, з одного боку, варіантів і синонімів з іншого, є наслідком одних і тих же семантичних процесів (наслідком продовження специфікацій на морфодериваційному рівні), між ними позначається певний паралелізм семантичних відмінностей.

На основі запозичень у системі юридичного тексту формуються гнізда похідних слів (*адвокат – адвокатство, адвокатський, адвокатування, адвокатувати, адвокатура; демократія – демократичний, демократичність;*

нотаріус – *нотаріальний, нотаріат*). Такий тип продуктивного словотворення властивий і іншим мовам (пор. з. пол.: *clo – celnik, celny, oclenie; leasing – leasingowy, leasingodawca, leasingobiorca*). Аналогічно запозичуються також терміни-словосполучення (*контракт – бартерний контракт, контракт без застереження, контракт довгостроковий, контракт на поставку товарів, контракт найму, відмова від контракту та ін.*) (СУМ, 1970–1980).

Порушується система правничої термінології в документах, що стосуються різних галузей законодавства. А такі випадки досить поширені. Зокрема значення термінів *потерпілий* у кримінальному та цивільному праві не збігаються. Стаття 269 Кодексу України про адміністративні правопорушення (чинна редакція від 07.02.2019) визначає потерпілого як особу, якій адміністративним правопорушенням заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, коли в статті 49 Кримінально-процесуального Кодексу України (чинна редакція від 14.10.2014) читаємо, що потерпілим визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Отже, парадигматичні зв'язки між лексичними одиницями в межах дериваційного гнізда слів можуть носити не тільки відбитий характер, а й бути наслідком власне дериваційних процесів.

Здатність лексико-семантичної системи в будь-якому її прояві до безперервного розвитку закладена в самій природі мови. Тим самим парадигматичні мікросистеми слів мають потенціал власного розвитку. Оскільки значення знака зумовлено тими зв'язками, у яких він знаходиться з іншими знаками в системі, воно може змінюватися під впливом зміни цих зв'язків. У найбільш чіткій формі зумовленість значення знака його ставленням до інших знаків сформульована Ф. де Соссюром, який увів поняття значущості (*valeur*) спеціально для позначення місця знака в системі – місце, яке визначається тільки диференційно, на основі протиставлення знака іншим знакам.

Перехід значущих зв'язків у дериваційну площину породжує деривацію нового в семантиці слова, зумовлену парадигматичними зв'язками, які набувають ціннісного аспекту. Парадигма-

тична значущість, спрямована на дискретизацію (диференціацію) лексичних одиниць, є внутрішньосистемним механізмом деривації, і опосередкована пов'язаними з якими б то не було позамовними чинниками.

Опозитивні зв'язки між однокореновими дериватами на лінії «формальне варіювання – спільнокоренева синонімія – спільнокоренева паронімія» є наслідком появи специфікованого значення (семи або семеди) у одного з словотворчих дериватів у результаті взаємодії певних парадигм цих слів. Паралелізм зв'язків абсолютної тотожності і формального варіювання в плані семантичних відмінностей уже не можна вважати абсолютним. Ступінь стійкості тотожних зв'язків морфологічних варіантів (у порівнянні з відношенням абсолютної тотожності) слабшає. Тому більшість варіантів, зазначених у словниках, є стилістично маркованими, розрізняються в сполучуваності та частотності. Накопичення подібних функціональних відмінностей у кінцевому підсумку може призвести до якісних перетворень одиниць, що тяжіє до формування свого фокусу дивергенції.

Висновки. Семантична та функціональна варіативність є невід'ємною складовою сучасного українського юридичного тексту, адже змістова динаміка дає змогу йому адекватно відображати мінливу дійсність. Перехід значущих зв'язків у дериваційну площину породжує деривацію нового в семантиці слова, зумовлену парадигматичними зв'язками, які набувають ціннісного аспекту

Завдяки дискретній будові змісту юридичного терміна можливий кількісний склад семантичних складових його значення, у результаті чого термін у різних умовах функціонування може звужувати або розширювати свою семантику. Аналіз фактичного матеріалу свідчить про те, що частими є випадки поєднання кількох парадигматичних зв'язків у межах однієї термінологічної одиниці.

На переконання автора, збереження зв'язку між внутрішньою формою юридичного терміна і змістом позначуваного поняття не тільки не ускладнює користування терміном, а навпаки сприяє точному його вираженню за суттєвими ознаками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гармаш О. Л. Запозичення як джерела збагачення словникового складу англійської мови. Нова Філологія. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип. 25. 217 с.
2. Гіжевський В. К., Головченко В. В. Популярна юридична енциклопедія. К. : Юрінком Інтер, 2003. 528 с.
3. Мурзин Л. Н. Принцип деривации и деривационная грамматика. Очерки по лингвистической детерминалогии и дериватологии русского языка. Барнаул, (1998). С. 238–248.
4. Словник української мови: в 11-томах. За ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

5. Tsareva I. V. Functional and derivative space of the legal text. Advanced trends of the modern development of philology in European countries : Collective monograph. Riga : Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2019. P. 217–233.

REFERENCES

1. Harmash O. L. Zapozychennia yak dzherela zbahachennia slovnykovoho skladu anhliiskoi movy [Borrowing as a source of enrichment of English vocabulary]. Nova Filolohiia. Zaporizhzhia : ZNU, 2006. Vyp. 25. 217 p. [in Ukrainian].
2. Hizhevskiy V. K., Holovchenko V. V. Populiarna yurydychna entsyklopediia. [Popular Law Encyclopedia]. K. : Iurinkom Inter, 2003. 528 p. [in Ukrainian].
3. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11-tomakh. [Dictionary of the Ukrainian language]. Za red. I. K. Bilodida. Kyiv : Naukova dumka. 1970–1980 [in Ukrainian].
4. Murzin L. N. (1998) Princip derivacii i derivacionnaya grammatika. Ocherki po lingvisticheskoi determinologii i derivatologii russkogo yazyka [Derivation principle and derivative grammar. Sketches on linguistic terminology and derivatology of the Russian language]. Barnaul. P. 238–248.
5. Tsareva I. V. Functional and derivative space of the legal text. Advanced trends of the modern development of philology in European countries : Collective monograph. Riga : Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2019. P. 217–233